

ԻՄ ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Տպառոտք խանութ)

..~..

Ա.

ՀԱՅՐԵՆԵՔԻՅ ԴՈՒՐՍ ԵՒ ԱՐԱՔՍԻ ԱՓԵՐՈՒՄ

(Շար. էջ. 262)

II.

— Է՛հ, Աստուած կհանը տայ ձեզ, աղա՛,
չնորհակալ եմ, մնա՛ք բարեաւ, — ասաց
վաղժականը և աստանդական ցուպը ձեռին
ձանապարհ ընկաւ զէպի թիֆլիս «Փարս
վաստիկու» . . .

Մի բիշ տեղ անցած՝ յանկարծ կանգնեց
նա և զիւ ձայնով զիւր բաշեց մի շատ ավտը,
շատ սրտազին երգ, որի համառատութիւնը,
հարազատութեամբ զնում ենք այստեղ .

Մանկութեան ժամի զրօսամբ-տեղեր,
թողի քաջ հզօնի երկրագործական
Սիրուն գործիքներ՝ խմի, արօր, գութան...
Քաղցր է, մն, իմօի հայրենեաց տներ,
Մանկութեան վայրեր, ամսեղ ընկերներ,
Հայրենեաց օջախ, ծնողը, ազգական,
Ամենոգ ու զուարթ խաղեր մանկական...
Երգում իմ ըրէք, միտերնիդ պատէք.
Իմ ԳԵՐԵ ԿԴԻ հետերնիդ տարէք.
Երթաք իմ հօր տուն ժողուէք ըմտանիք,
Պատմէք, ի՛նչ տեսաք կամ ի՛նչ լսեցիք...
Ասէք ծեր հօրս թէ քո մեծ որդին
Տեսաւ շատ անգամ քեզ մէջ հրազին,
Հնազանդութեան քեզ պատիւ ըրաւ
Բոլոր կիմաց մէջ, միմէն որ մեռաւ...
Խանդակաթ մօրս պատկերմ իմօի
Երբ աչքս գոցեմ՝ դէմս կը կանգնի.
Ա՛յ, մրա ամուսն լինիմ ես զուրբամ
Մո՛րք է իմ համար, ՍԵՐԵ ԴԵՐԵԻ՛՛...
Ասէք իմ միակ, հաստը ամուսնում
Թող այրի մնայ մէջ հայ կիներում.
Ես զայն սիրով եմ սէքս սուրը պահել,
Ուխտ ու խոստմունքս ըմաւ չըզօրել...
Թող սիրում որդուս պահէ, մեծացմէ,
Աւաքիմութեան դասեր տայ, կըթէ.

Աստուած կը սիրէք, իմօի մօտ եկէ՛ք,
Համշարի եղբարք, որ ձայնս լսէք.
Ես Հայաստանի Վասպուրականեմ՝
Փախի հոս եկի մեր Վամ քաղաքէմ,
Ձի այն երկրի բարբառոս քիւրդներ,
Յուսի վարչութիւն, մուկերօմ թիւրքեր
Այնչաի մեղեցիմ՝ սիրտս ծամծրացաւ,
ԲԱԿ ՀԵՐԵԻ՛՛ զիս «դժոխք» դարձաւ...
Թողի հայրենիք, գթած հայր ու մայր,
Թողի ըմտանիք, քաղցրեկ քոյր, եղբայր.
Թողի ամշուք տուն, որտեղ ես ծնայ
Արտեր, այգիներ, որտեղ ես աճայ:
Թողի հայրենի սարեր ու ձորեր,

Մի՞ք որդուս ասէր մայրդ քեզ յատուկ
 յորատ կու տայ քեզ յայտմի, ոչ ծածուկ.
 Ատես ասելիւ — ազգիդ թշնամիին՝
 Զըլլաս հշարձ մըսմց չար կամքին . . .
 Իմ վրէժս առնես թշնամիներէմ
 Պոճագործ, ամգու՛մ Մարաց սիրունդէմ,
 Զի մըսմք Կարճէն եմ բոլոր հայերին
 Վրէժ կը պահմն Գեղացիներին . . .
 Ասէր իմ վատակ արդէն Յամպահ եմ,
 Չունիմ ուրիշ բան, որ իրենց նամպիմ.
 Զուլս ունիմ միայն մարգար զանկանմ.
 Մա՛ «կտակ» կ'ընմն հայի փրկութեան.
 Նս մատատ գետեմ հայի փրկութեան.
 Մօտերը կ'ըլլայ զերի հայերուն . . .»:

Գաղթականը՝ Հանդիպելով մի խումբ վա-
 նեցիների, որոնք վերադառնում էին Հայրեն-
 նիք, երգով ուղեց նրանց հասկացնել սալ
 իր վերջին կտակը, ապա խնդրեց ու պա-
 տուիրեց, որ այդ կտակը իր ծնողներին
 ճշտություններ առնալու: Իր Հայրենասիրց գիւ-
 ղացիների հետ ջերմ համբույրներ փոխա-
 նակելով՝ գաղթականը տխուր որոտով կրկին
 շարունակեց ճանապարհը: Երբ մոտապրոյ մի
 սարի յետև պիտի լծագնաւ որ աշխից,
 գաղթականը յետ նայեց, մի հայեացք նետեց
 դէպի մեզ, տեսաւ, որ մենք ճանապարհի
 կիսին կանդ առած՝ աշխիցով հետևում էինք
 իր գնացքին և ականջ էինք դնում երգին.
 Նա, կարծես նորից խրախուսուած, աւելի
 բարձր ձայնով, սկսեց կրկին երգը: Նրա
 ձայնը այդ ժամանակ կերկրեցուց և օդը
 թնդաց կրծքից արձակած ծանր հառաչանք-
 ներով: Եւ այդ լսեցի և հազիւ կարողացայ
 շշնջալ, — «Ինչո՞ք, ինչո՞ք Տաճիկ—հայեր,
 խղճում եմ ձեզ, մինչ մեր գեղերովիք օ-

տարւթեան մէջ այնքան ծանր դնով ձեռք
 բերելի «մի կտոր հացի» համար: — Ախ՛սոս,
 պանդխտութիւնը բանդում է ձեր տունը,
 պանդխտութիւն, ուր վիճակուած է ձեզ
 վայելիլ միայն զանութեան միւսը ու բա-
 ժակ . . . Ե՛րբ կը ծագի արեօօրը ձեզ հա-
 մար». ինչո՞ք գաղթականը գտակը վերցրեց,
 վերջին անգամ բարեկեց մեզ և անհետացաւ
 սարի բամակը: Վանի մտաբերում եմ վան-
 դականը՝ բանդարկեալ, յետոյ աղատուած
 լոճնակի վիճակը՝ միշտ աշքիւս առաջն է
 կանգնում այդ գաղթականը, զնցրտիների
 մէջ պարուրած, իսկապէս այն կատարելա-
 տիպով, թէ ինչպէս ենթարկուց կատարի
 շներէ յարձակմանը Զուգայի մօտ թէ, վեր-
 ջիններու դէմ ինչպէս ցոյց տուց անգոր
 պաշտպանութիւն և այն վերահաս հրաշալի
 օգնութիւնը, որ եղաւ իմ և իմ առաջնորդ
 զիւլպացու ձեռքով:

— Իսկ ի՛նչպէս է Պարսկաստանի Հայերի
 վիճակը հետաքրքրեցայ հարցնել ուղեկցին:
 — Եթէ լինեա Տաճիկահայաստանում —
 ասաց զիւլպացին — կը տեսնես բնաւորի
 երկաթեայ դաւադանը, որ միշտ և հանապաղ
 կտկում, պտտում է ինչո՞ք հայերի գլխին
 և թէկուզ լաց են լինում, թէկուզ ծիծաղում,
 թէկուզ արգամում են կամ ուրախանում, —
 այդ մի և նոյն է, — դու միշտ լուռ ես դար-
 հուրելի սպանալիքը — լուռ կա՞ց, զհաւուր:¹
 («—Է՛ն Գե— Գե—»):

Այա, պէտք է տեսնես թէ ի՛նչպէս են
 երկիրների արեւի լծափում հէնց իսկ ծնող-
 ների աշքի առջև, հայերի ապրանքներ խլում
 են, անբըր բանդում, մարդկանց ծեծում,
 կեղեքում են ու կենդանի հողի մէջ լծադում,
 և ի՛նչ անպատմելի արեւան դետերով սրկում,
 ողորում հայաստանի լեռն ու ձոր . . .
 «այն ժամանակ դու կը տտկատ ամբողջ
 մարմնով և կ'անդօրանաս իսկ բարկութիւնդ,
 զայրոյթդ սանձել . . .»

— Այդ ես գիտեմ լրադրական ամե-
 նօրեայ ընթերցանութիւնից, — ընդհա-
 տեցի ուղեկցին խօսքը, — միայն հարբ-

1. Ի դէպ պէտք է յայտնել, որ ճանապար-
 հին գաղթականը, ամենահիշատ — փախստա-
 կանը կամ հալածականը ասաց ինձ, որ քրդե-
 րը երբ պատրաստուել են կողպուելու իր տու-
 նը, կարողացել է մի կերպ ազատուել և ծախել
 վարկէահազի մի մասը 1000 զահեկանով: —
 Այժմ այդ դուամբը, նրա ասելով, մտադիր է
 Թիքլիկում նստիլ: Երախացեալ Հայերի օգուտն:
 Դրա համար դիմեց նա իմ կարեւոր խորհուրդ-
 ներին ու բացատրութիւններին: Դա յայտնեց
 և այն, որ կուտի ժամանակ սպանուել են իր ջորս
 զաւակները երկուսը, հրապարակով կ'նջը
 անպատուել են, իսկ ինքը փախել է Ռուսաս-
 տան:

1. Նշանակում է պիղծ, մաւրաւ:

մանքս Պարսկաստանի հայերի վիճակի մասին է, որովհետև այժմևս մտադրութիւնս այդ երկրի դնայն է. իբրև դաստառ հրաւիրւած եմ Դավթէժ քաղաքը, կուզի Պարսկահայերի ինչպէս լինելն իմանալ, իսկ այնտեղից պաշտօնիս պարտականութիւնները լրացնելուն պէս, առաջիկայ տարեշրջանին մտադիր եմ մի ուղևորութիւն կատարել և զէպի Տաճկահայաստան, ի հարկէ, տեղական հանգամանքների հետ անձամբ ծանօթանալու նպատակով:

Դու երբ և իցէ եկել ես Պարսկաստանում, բարեկամ, նորից դարձայ զիշտացուն: — Ո՛չ, ազա՛, մեղքս ինչ թաղցինմ. ես եղել եմ սրանից հինգ տարի առաջ Թիւրքիա: Այնտեղի հայերի ամենախախտար գրութեան մասին մատաւար զաղափար ունիմ կազմած, իսկ Պարսկաստանի մասին կարող եմ ասել, որ համեմատելով Թիւրքիայում ապրող հայերի հետ՝ աւելի երջանիկ եմ Պարսկահայերը, որովհետև իրանի գահակալը արեղանախաղ Նասր-Էլլին Շահը՝ Սուլթան Աբդուլ Համիդ երկրորդի նման մարդ չէ: Ես շատ հայտնէր, կրթուած մարդ է, մեծ 50 տարի է, ինչ նա Պարսկաստանի նման մի խանութեալ ու խաւար երկրում թաղաւորութիւն է արել յիսուն տարի, հիշտ է ասել, մի պատկառելի անախանձեղ թաւ կաւորութեան ժամանակաշրջան է այդ: Ես ազատ իրաւունքներ է տուել հայերին Պարսկաստանի ռամավարական հողի վրա, իբրև

հաւասար մարդիկ, ապրելու, գործելու և առաջագիմելու՝ մնալով հարազատ և անբռնաբարելի իրանց ազգային — հասարակական, եկեղեցական, հոգևորական, կրօնական — դասանարանական, կրթական — ուսումնաբանական, վաճառականական — առևտրական, արհեստագիտական — երկրագործական, նահապետական — աւանդական թէ գործերի, թէ սովորութիւնների, թէ ծիսերի և թէ համոզումների մէջ: Դավթէժում նստող հայ առաջնորդը Կ. Պոլսի պատրիարքից և ո. Էջմիածնայ կաթողիկոսից մեծ իրաւանց տէր է: Ինչ ուղեւայ՝ նա կարող է անել, իմէ իր պաշտօնի յարմարութեան հետ ունենայ հեղինակութիւն, ազդեցութիւն և որ զխաւարն է, տեղական զիւսնապիտական և քաղաքագիտական խորին հմտութիւն: Առաջնորդին տուած է լիախտար իրաւունք միջամտելու և խառնուելու և վարչական գործերում: Ժողովրդի կարիքները կամ պահանջները կաւորելու համար: Ես ուղղակի գիմում է Թէհրան Շահին, որից արժանանում է ստանալու նորանոր արածուցութիւններ ի նպատակ հայերի» . . .

Այստեղ ծերունուն արգելք եղայ շարունակելու խօսքը, որովհետև մտեցել էր բաժանման ըսողն: Մենք արդէն Զուլա մանելու վրա ենք: Ես ի՞նչեղով՝ ձին յանձնեցի զիշտացուն և առաջարկեցի իր հասանելի վարձը ստանալ: Ես զարմացայ, երբ նա մերմեց, ասելով . . .

Ամօթ կը լինի ինձ համար, թէ ձեզ պէս պատուական, կարգալից — ուսումնական մարդուց վարձ ստանամ: Ես զեռ յօժար եմ առանց շահագրգիռական նպատակի, զարձեղ հետ Պարսկաստան և առաջնորդել ձեզ՝ ուր որ կամենաք:

— Ծնորհակալ եմ, շատ շնորհակալ, Բարեսէր զիւղացի, ես քս մէջ տեսնում եմ անկեղծութիւն, պարզութիւն, աշխուսթիւն և անձնուկրութիւն, կը խնդրեմ միայն անպատճառ ստանալ վարձը, Ես ինչիւնում սակարկած զին կոտապտիկը բոտ արժանաւորութեան:

Ես մերմեց և կարծես խոսիլ ուղեց: Ես յարմար դատեցի ձեզ զբաւանք ծած

1. 30ամեայ դահակալութիւնը տօնելու համար պարսկաստանը հանդէսներեց ճիշդ մի շաբաթ առաջ, 1896 թ. ապրիլի 19-ին մեռաւ ուղեւորական մահով: Նրա սպանուէն էր «Բաբի» կոչուած ազանդին պատկանող Միրզա-Մուհամեդ Քիլանյ որ նշանաւոր պարսկական յեղափոխական Զեմալ-Էլգինի ջերմ հետեւող էր: Վերջին 1891 թուին աքսորեց Պարսկաստանից այժմ Պարիզում հրաւարակում է յեղափոխական սկզբունքներ քարոզող լրագիր: Անբաւարձը զլիստուեց Թէհրանում բազմաթիւ ամբիշխ ներկայութեամբ: Դահի մահով Բաբի արեւմտաւոր երկրը կորցրեց մի այնպիսի անգործութիւն և յառաջագիմելութիւն, որ վայելում էր նրա զայնպիսի առիթ . . . Այս մասին «Ճանապարհորդութեան» ուրիշ էջերի մէջ ամփոփուած են ինչպէս և շատ բաների մանրամասն նկարագիրներ:

կաբար և այդպէս էլ արի, բայց խեղճը ոչինչ չ'իմացաւ. երբ կը հասնի տեղը՝ ձեռքը տանելով զրպանը՝ նրբան զարմանալու է, եթէ տեսնէ այնտեղ մերժուած յետը . . . Երկիր համբուրուելուց յետոյ հազիւ կարողացայ բամանուկ զիւղացուց, որի վարձանքը առ հասարակ զեպի նուաստս բազրց, համոյական էր այնքան. — Ես զիմեցի զիւղը :

Գիշերն արդէն ծածկէլ էր իր վարագոյրը, մութը ինչէլ էր ձորերը : Զուգայի զեպական տնակներեց առկայծող ճրագների լոյսը շողաց երեսխա : Լանցի շինքի հաջորդ : Ահա մի ինչ որ ուժղին «վշտց» լսելի եղաւ մերձակայ ձորերի միջեց : «Վշշ» կրկին և կրկին մի ինչ որ բան լուռւմ էր ինձ լժէ առաջ էր սղուում, առաջ էր գալարւում վշտային պէս և ապտաժուտ լինոնական հսկայամարմին շինութիւնները հիմնովին զրկեցնում : Երեսկայտլթիւնս այդ ժամանակ վառուեցաւ, միաբն պաշարուեց մի անբացատրելի կախարդիչ զօրութեամբ : Այո՛, զգացի, որ այն «վշտցի» մէջ կար միտք, հաւնաւք, զգացումներ և կեանք : . . . Ես սրունեցի հայի յոյսը այդ «վշտցի» մէջ : Այդ տեղն էր Մարտից յետոյ Հայաստանի ամենահին հայ ժողովրդի երկրորդ խանձարուրը, հայ աշխարհի բուն սիրտը, բուն հոգին : Ես իտեղն շեղեցի ճանապարհը թողեցի Զուլան և սկսեցի ինչնէլ ձորը, որ տեղից վալիս էր «վշտցը» : Եւ ահա այդ միջոցում իմ առջև բացուեցաւ մի սքր-այդդիչ և հրաշալի տեսարան : Ահա պատմական Մայր-Արարքը կամ Երանխը, որը յայտնի է ժողովրդական «Արագ» անունով : Վշտում է Հայաստանի զարուսր զկան, և ինչ զգացմունքներ ու տպաւորութիւններ ասէք, որ չըարթեցրեց իմ մէջ՝ պատկերացնելով աչքես առջև Հայրենիքի փառաւոր անցեալը և վեցդարեան ազդիս խղճալի ներկան, մի շարք մասնաւորապէս ուրախ և զիւստորապէս ավուր պատմական յիշատակներով : Մի մարդ, եթէ նա հայ է բառիս բնագրաձալ իսկական նշանակութեամբ, թէ նրա կրակոս սիրտը բարեխում է ճշմարիտ հայրենասիրական զգացմունքներով, որի երակների միջով հայկեան անարատ արեւն է վազում, չեմ կարծում թէ Արարքն առաջին հան-

զկածն պահուն՝ չըզգայ իր սրտում խորապէս, չ'արտասուի և հարց չառաջարկի հետեւայր մեծ Բանաստեղծի (Գամառ-Գաթիկա) խօսքերով.

«Արարք՝ ինչո՞ն ձկամց նետ
Գար չես բռնում մանկական,
Գու զնո ծովը չի նստած՝
Սրբաւոր ես իմ ճմառն :
Ինչո՞ն արցունք ցայտում հիմ
Քու սեղ : Տպարտ աչիւրից,
Ինչնէլ արագ փախում ես
Այդ Ռարագատ ափերից . . . »

Արարք խայտալով օձապոյոյս ընթացքով առաջ էր անցնում անխօս, անհունչ. իսկ ես կանգնած ավին՝ երկար զիտում էի առջած աշխարհաշէլ զեալի ահալելի հոսանքը : Սկզբում ներքին յուզմունքն չէր զօրում լեզուս մի բան առաջարկել Հայրենեաց հին վկային, բայց յետոյ սիրտ առած, մի բանի բայլ ես առաջանալով զեպի ավեր յանկարծ օղբ և Արարքի շրջակայքը թնդացրի վերս յիշուած անմահ հայ բանաստեղծի արտասուքով շարադրած ամենայայտնի երգով : «Վշշ» «Վշշ» այս էր միայն լսում Արարքի ավերից, բայց կարծես նրա մշտաշառաշ ալիքների վեջից դուայ առաջարկած հարցիս տխուր պատասխանը՝ նոյն Բանաստեղծի խօսքերով.

«Ջամի որ իմ զաւակունք
Այսպէս կու մըմամ պամզուխո՛ւ
Ինձ միշտ սրբաւոր կը տեսնէք,
Այս է ամիսը իմ սուրբ ուխտ . . . »

Ես յուզուեցի, միազարկուեցան իմ զգացմունքները . . . Եթէ այդ ժամանակ մէկը լինէր թափանցող իմ ներքին աշխարհը և նրա խորութեան զաղանուլեան մէջ, նա կը գտնէր այնտեղ մի տառապող սիրտ, ուր պիտի տեսնէր նրբան բնկուող փութորիկներ իւր անհուն զգացմունքների յոյզեր, նրբան զգացմունքի խորութիւն, հոգեբանական նրբութիւն, պատկերացումների կենդանութիւն, նրբան զայրոյթ և կատաղութիւն՝ Արարքից ստացուած տպաւորութիւնների տակ : Գուցէ կեանքիս մէջ սրախ այնքան չէր ծանրացել

տարաբազկ ազգես լինձակը, որբան այլ մեծաւոր գիշերին Արարի արիւնում:

«Խեղճ Հայոց ազգ, կեանքումդ չես տեսել երբ և իցէ հայեկան զօրութիւն, այլ միշտ ապրել ես որպէս հայ, բար և անշունչ մարմին . . . Կը գա՞յ արդեօր ցանկալի որբ, որ հակալի պէս զլմ՝ աստ կուրծքդ լծըշնաման, պարգեւս օրում պատերազմի աշատութեան զրօշակը և համաձայն կապած դաշնի՝ փրկել հայրենիքը բնորդ դատակացոյ արկնով . . . Երանի լմ . . . արիստ լիզուտ կապ է և իմ գրեշը կաշկանդուած . . .

III.

Վաղնց արեկըրի հիտարանչ վերջալոյսը փոխադրուել էր դէպի արեւմուտը, վաղնց արեւ լծալ էր կացել բլուրների յետեւ: Գիշեր էր արդէն: Դեռ ես միայնակ, խօսուր խորհրդամոլութիւններով ու բայլամոլոր շրջում էի պատմական Արարի արիւնում, աշխատելով կարծես նրա գոտ արեւների մէջ «հին — հին դարուց» պատմական յիշատակներ փնտռելու, բայց աւա՛ղ, արեւները ահեղ շառաշով, պղտոր ջրերով, ուժգին, ուժգին զարնելում էին արեւորին, մարանչում միմիանց հետ և լալալին ձայնով ժայռեր, ապառաճներ մանչեցնում: Հոգի խլացնող մանչող համբողջ . . . նրանք կարծես ճառում էին ինձ մի անասելի բան: Երանց բազմադեղեցիկ ջրեղէն հիւլէները ցնցում էին մարմինս, արիւնս գոլործեան: Եւ նրանց ձայնը այնքան ազդու, այնքան խլացուցիչ էր Արարիի գոռոց յատակում և կատաղի ջրեղէն տարերքի մէջ, որ խաղաղ միջնորդութեամբ էր գոլալ երկիւղածութեամբ: Ո՛հ, այդ ժամանակ բնութեան սրբան փառահեղութիւն, սրբան վեհութիւն: Ես ծունկի էի չոզում և խոտարհվում նրա առջև: Եւ ինձ վրա տիրած էր այդ ժամանակ մի սրբազան սարսուռ և սրտիս զգացմունքի մի անսովոր ջերմութիւն: Իմ աչերը — բացալ՝ աւ կրակի այդ անսպառ աղբիւրը — շարունակ «կայծեր» էին արձակում, բանի

նայում էի լեռնանման զիլացած ալիքների աղմկալից փրփուրներին: Կարծես պատահել էր ինձ հետ մի արտաբոյ կարգի բան, ես ինքս էլ չը գիտէի ինչո՞ւ. միայն կասեմ, որ գա այն մամնաններից մէկն էր, որոնք ինձ վրա խորը տպաւորութիւն էին թողել և յաւիտեան չը պիտի ջնջուէին իմ յիշողութիւններից: Արատանք և ողբ և դրանց մէջ միտք և զգացմունք — ահա լմ ինչ էր մնացել Արարից ինձ համար: Ախ, դառն թշուառ և սրտալոյզ տպաւորական ժամեր, իմ յիշողութեանս մէջ պիտի մնար դուր յաւիտեան: Օտար երկրում, ծննդավայր հայրենիքից դուրս, օտար շրջանում, հեռու ծնողներից, բայց իմ սրտակից Արարի արիւնում, գիշերային մեծաւոր անանձնութեան մէջ, ո՞վ կարող է ասել լմ ինչ յայտեր, ինչ զգացումներ ինչ ձգտումներ, ինչ հարցատրեական դաշտաբաններ, մտքեր, խռնանք կամ վերացական երեակալութիւններ կային կրճրեւտակ . . . Բայց արիստ, ամեն բան ապաստօրէն գրել չեմ կարողանում և այդ պատճառով իմ բոլոր մտքերը և զգացմունքները պիտի ծնչուին խեղդալին սրտիս զանփակ վտարանի մէջ . . . Նայում էի շուրջս. կէս գիշեր խաւար գիշեր: Նայում էի վերեւ — չը կար երկնքի նախկին մանիշակազոյն կապուտակութիւն իր նուրբ ժպիտով: Չը կար լուսին, գիշերուայ այդ անխօս վկան, փառահեղ լծալուհին, այն սքանչելի պատկերը, որ ամբողջ ժամերով լուսապայծառ գիշերներին սովորաբար լողում, զղկնում էր Արարի լծալուտոյց այն ժամանակ հայեակիկ ջրերի մէջ:

Սոսկումն էր տիրել ինձ: Երկիւրը ամառամած, չանդ—մառախուղ իշկել էր ձորերը, մշուշով ծածկուել լեռները: Այլ ես Արարի իմ աչքին չէր երեւում: Աղջամուղջ էր ամեն տեղ, մութն ու խաւար, միպապառ . . . Սոսկալի գիշեր: Մնացել էի շուարած՝ ձեռք ծոցումս, չը գիտէի առաջ գնալ, լմ յետ: Թանձր խաւարի մէջ ոչինչ չէր նկատուում: Մինչդեռ այդպէս կը խաղափէի ակնակիր գիշերուայ այդ աղջամուղջին մէջ, և անհատաւ կերպով մերթ ընդ մերթ բայլերս կը փոխէի ու շատ անգամ կանց կ'անէի մեւ լորուած, յանկարծ մարքս եկաւ, որ զրպա-

նումն կար մամ և բուցիկի, իսկոյն վառեցի այն, և մետրիկ լուսան մօտ քաշուեալով մի տեղ ապահով գտայ աստատանելու: Այդ տեղ ցախ հաւաքեցի, կրակ վառեցի և սկսեցի տաքանալ, որովհետեւ այդ գիշերը մարդու մինչ ոսկրներ ազդելու աստիճան ցուրտ էր: Կրակից արձակուող կայծերը մերթ ագօտ լուսով պայծառութիւն էին տալիս մօտակայ շրջակայքին: Արաբսը աչքին մերթ երևում էր, մերթ անհետանում: Չորս կողմն աւելել էր զիշերուայ խաղաղ լեռագոյութիւնը: Գիշերուայն այդ խորհրդաւոր լուսիկն մէջ միայն լսվում էր ձորերում Արաբսի ուժիկն «վշտոց» և Հին—Ջուղայի աւերակների վրայ խաւարաւեր բուռնի վայելներ, չարագուշակ սպրբ: Չայնների աննկողաշնակ միախառնու մից ամայի, անմարդաբնակ լեռնային նեղ տարածութիւններն մէջ՝ անդադարձ արձագանքներ ընդհատում էին երբեմն մեծաւոր սրբազան լուսիկներ: Յանկարծ, բոլորովին անսպասելի կերպով, չորս կողմն լեռագոյրեց զերեզմանական համառարած լուսիկն: Արաբսն էլ հանդարտուեց, էլ չէին շատաչում ալիքները, բուռն էլ լուց հազիւ շնչառութիւնս էր լսվում և լուսան կրծքին վառած խորոյկի ճոթնոցն միայն: Լուս էր բնութիւն, լուս ամեն ինչ: Մարդ, անասուն, զազան, թռչուն, ամենքն են բնի Մորփեոսի կախարդիչ զրկում: Ես էի միայն, որ անժամանակ թառած լուսան կրծքին, ինչպէս այժեամ, զեռ արթնն զիտում էի շուրջս՝ զիշերուայ մօնը զազանիքներին՝ ունենալով ինձ շրջապատ վիթխարի լուսներ և զիշերային բոկի ստուերներ, սրտակախներ . . .

Գիշերուայ ուղիղ երկու ժամն էր, երբ յանկարծ, անակնկալ կերպով, Արաբսի մօտ գիտատարակ մօտիկ հովանների միջեց մի հովուական սրնդի ձայն: Երբը բազր էր, զայլայլոյլ եղեկները սրտազգուս, յափշտակողական: Երջանիկ շրջին թնդեցնում էր սարեր ու ձորեր: Նրա զլլլան ձայնից յափշտակուած՝ ես բացահանեցի «Երջանիկ հովիւ, անհոգ և զուարթ

բնութեան զրկում սրնդ ես զայլայլում, շուրսն ես սրտում և մոլի կրքեր և չարատանջ ցաւեր . . . այս, զու երջանիկ ես անշուք, աղբառիկ զաշար ծածկոցում, բան թէ մի պարսն ճոխ, վարթում կեանքով շրեղ պաւատում: Լուս է աղբիլը անյայտութեան մէջ, բայց խաղաղ կեանքի, բան թէ ցանկանալ հասնելու մեծափառ անուան՝ միայն զերթ լինել տանջանքների: . . . Երանի բեղ ապաւ բնութեան ազատ սրդի, որ հեռի ես կեղծիքներից . . . »

Ահա այսպէս իմ միտքը պաշարուած էր զվեթական երգի ներգործութեամբ, երբ վրաս դալով մի թմրիք՝ բնեցի, բայց անուշ էր այդ բունը, կեանքումն չէի բնել այդպէս բազր: Մոռացայ ամեն բան — Արաբս, ալիքներ, ջրեր, անբուն բուռնի վայելն, վառած խորոյկ, հովուական սրնդ, ճանապարհին հանգիստած այն զազմականը, իմ առաջնորդ զիւղացուն, Հին—Ջուղան էի այն տեղ ինձ հիւրասիրելի բարեխորտ տանտիրոջ . . . արդէն խոր բնի մէջ ներհում էի, արգարե բունը մի մահ է, որ կեանք է տալիս մարդու: Ես միայն զգում էի, որ Արաբսի ալիքները օրօրելով միտքս վերացնում էին աշխարհից դուրս՝ զէպի կախարդական բարձունքները: Ես բազր երազներով էի հրապուրուած: Գնած էի, բայց ահա մի բնեցի Մուլա յանկարծ իր թնքը շայեց իմ երեսին՝ և ես զարթեցայ բնեց: Տեսայ երեակայութիւնս վառած, սկրտս մի ինչ որ զերեանական գործութեամբ լցուած, նայեցի չորս կողմն նոյն երկիւնքը, նոյն բնութիւնը անփափս, սեւեռնած, մշուշապատ: Դարձեալ վշտում էր Արաբսը, շատաչում էին ալիքները, աւերակների վրա վայում է բուն: Չկար լուսին և աստղեր մայրի երկնքում: Խաւար ու մութ էր ամեն տեղ: Հովուական շրջին այլ ես չէր հնչում: Նայեցի մօտս, արդէն այրուել, վերջացել էր խորոյկի կրակը, մութ էր միայն անձղաւորների զեղնագոյն շերտեր: Արթնացած խոր մթնութեան մէջ մութի տակ ծածկուած կրակը նորեց վառեցի և սկսեցի տաքանալ, որովհետեւ սոստիկ մթնել էի: Յուրան աւելի ազդում է մարդու վրա մանաւանդ բնած ժամանակ:

Սակայն այնքան էր բու՛նը ազգել ինձ վրա՝ որ ես կրկին ննջեալու ստիպուեցայ։ Ահա այդ ժամին՝ նորից բնորոշ Մուշան բսեց իմ երեսին իր թևերը և իմ երեակայութիւնը աւելի և աւելի վառուեցաւ, արթնացայ բնից, ձեռքս առի մատաղ և զիշերային լուսվեան մէջ կրակի լուսով, զրնցի իմ ճանապարհորդական յուշատարի էջերում այս բանաստեղծական երգը, իբրեւ արտայայտութիւն այդ անմոռանալի կէտ—զիշերային մենաւոր առանձնութեան մէջ ստացուած՝ սպաւորութիւնների Արաքսի փերում...

(Աղբում է, լալիս ...

խառն գիշեր է,

Մշուշ ու դուամ

բոլոր պատկեր է:

Դիրքած է համարարտ ամբողջ քնութիւն,

Ամեն տեղ տիրած խորին լուսութիւն.

Ոչինչ չէ լսվում, ոչ ձայն, ոչ ծըպտում,

Ամենքն են մտել մի շատ քաղցր քում ...

Լուսինը վաղուց երկնքում կորել,

Աստղերի փայլը աչքից չքացել

Միայն Ջուղայի աւերակներում

Բուն խաւարասէր «վոյլին» է կամչում...)

Իսկ ես գիշերուայ մթութեան միջում,

Նստած Արաքսի ժայռոտ ափերում.

Դիտում եմ ամթարթ Խոնուր, լուս ու մութն

Նրա գոռ աղետ ծփամբն ու մրմունջ...

«Իմն էք մրմնջում, ալիք ու կոնակ,

Յուզում ջրերը, ափերն ու յատակ,

Մըթէ դուք ես գիտէք արտասուել,

Ցաւից զեգեղուել, յուզուել, կատաղել...

Այո՛, տեսնում եմ, իմ սրտի միամ

Դուք էլ փնտրում եւրոպական...

Բայց ամբողջական իմն պէս խոսելու՝

Պատրաստ էք լինանք — Եւրոպական...

Իսկ իմն է, ասե՛ք, ձեր վիշտ, ցաւ ու դարձ,

Ինչո՞ւ Արաքսում չէք խաղում հարգարար-

Ո՞ր է ձեզ մեղում, քննում, հալածում,

Որ այդպէս անեղ գոռում էք, գոչում...»:

Զրկւոյ պատասխան:

Իսկ չիմ—ջուղայի աւերակներում,

Կուռ—զղթայակալ, մութ, խոր ծորերում

Իմն ուժգին ձայն է թմրում միմիակամ,

Փրկւած քաղաւում առիծի մեջ...

Ախտն, իմ Արաքս, քամի վրդովուեալ,

Պատր ջրերով կուրծքը ջախջախեալ.

Ջանկ՝ աղմկեալ սաստիկ ալիքներ,

Ցաւով շաղկախեալ իմ սրտի վերքեր...

Զրկւոյ պատասխան: Իմ շուրջը բոլոր

Լուս է գիշերը, լուս, խորը դաւաճ

Աչքիցս արցունք է աղբերում, վազում,

Սիրտս մորամոր ցաւերով լցվում...

Զը լինի՞ յիշում ես, իմ սիրուն Արաքս,

Ազգիդ փառաւոր անցեալ վաղեմի,

Թէ ողբում ես դու ամիշխութեան մէջ

Ուսման համար էլ...

Մի՛ լար, հերիք է այդ արտասուքը.

Տես իմն զրոյթեան մէջ է իմ սիրտը,

Որ իմանալով մեր մին ծագում՝

Փակեցին կրծքիս տակը — վառեցաւ...

Դարձաւ ազգիւմ, յուզում եմ ալիք,

Եւ որպէս քամուց տառիչ խաղալիք,

Դարձում Արաքսին արեան դաժան ծով,

Դարերով ուժգին ափերն քերելով:

Տխուր է Արաքս, տխուր են ջրեր.

Տխուր ու մոռնիլ են և մեր ափեր...

Լայսը շողաց, առաւօտ էր: Ահա բացուեցան երկիւղի վարդալոյսները: Արեւը կարմրեց: Արշալոյսը իր ամբողջ փառահեղութեամբ բռնկել էր արեւելեան հորիզոնը: Ահա դուրս եկաւ փայլուն արեւ ծիրանի հագած: Նրա երկնքները ճառագայթներին ուղեւորելով ալիքները պար էին բռնել Արաքսում: Բնութիւնը նորից կենդանութիւն ստացած՝ ծաղաւմ էր գեղածածկ մանկան պէս: Ահա կամարակալ ծիածանը օդի մէջ ամեն կողմ և բազմաբան զեղեցիկ դրոշմներ էր սփռել, դրոշմ՝ որոնց առաջ կը խոնարհուէր զիտութիւնը, արուեստը, նոյն իսկ նկարչի հմուտ վրձինը ու բարձր բանաստեղծական երեակայութիւնը: Քաղաքային լուսալայնածաւ այս առաւօտեան եւ դայիկ պոռթկա իսկապէս Արաքսի ափերում, ուր այդ ժամին սրտով և հոգով խակացի բնութեան զեղեցիկութեան լրումն ներկայացնող հրաշալիքների մէջ: Այսպէս է բնութեան նախանշելի փառահեղութիւնը, նրա զրկի բոլոր սիրունիկ պերճութիւնները: Թէ է ամեն ինչ այստեղ վայելի նիւրբութեան մէջ է, բայց մանկան սրտի պէս մաքուր է, պարզ և խառն, հետեւապէս արուեստականը բացակայ է իր այլասեւ և այլակերպ օրէնքներով... Այդ առաւօտ Արաքսը այնքան զեղեցիկ էր, այնքան զրաւիչ իր տեսքով, որ կարող էր ողբերկութիւն ներշնչել մի հանճարեղ զեղանկար վրձինի, թռիչ տալ բանաստեղծական հմուտ գրչի: Եւ ուրախ — ուրախ ինչպիսի կրծքից և սկսեցի դիմել Զուլու: Հասայ մի խոր անդունդի, ուր կատարվում էր կատաղի տարերի մի սոսկալի խառնութիւն: Նայեցի ան-

զունդի խորութեան մէջ, ինչ, կատարեալ մրբիաշիւթուած մի անհուն ծով: Արաքսը շարունակ զարեւոյթ տաշել էր ժայռի միապաղաղ զանգուածը և անցել երկրի սիրար: Այգանդ վիթխարի լեռները երկուստեք պինդ սեղմել էին Արաքսին՝ պարփակելով մի նեղ և անձուկ ճանապարհի մէջ: Նըանք միտում էին տալ Արաքսի հոսանքին, նրա սրաւագ ալիքներին ազատ շարժուելու, առաջ մղուելու ընդարձակութիւն, լայն ասպարէզ: Ահա դա համար է, որ Արաքսը յիշում է անբան ուժղին, անբան բարձր: Եւ մենշում է, որոտում է, վրոխում է և զայլարում ինչպէս նետահար դադան, թէ ինչո՞ւ ժայռերը և լեռները չեն լծողում լայնացնել իր ուղին: Եւ յափշտակուեցայ անհուն սղորութեամբ՝ տեսնելով այդ անզունդի խորութեան մէջ մի սրբազան, բայց կատաղի կոխ անսիրտ ժայռերի — բարախների դէմ: Մենշում էին ալիքները զարնուելով ապառաժների լեռի կրճերին ու կողերին: Նըանք ցնդեցնում էին ամեն կողմից գոլորշիանման անսպառ ցօղատարախ և ջրի ցայտմունքներից զեղեցիկ հիւլեներով լցնում, փոթրկում օդը: Վերջապէս դառն գաղտնիքը, որի խմանալու համար ամբողջ զեշերը շրջեցի Արաքսի ասփերում: Եւ այդ պահանքին է Արաքսի արտասուքի մէջ իմ այդ տեսած անզունդում եռացող կոխը: Սրբազան կոխ, կոխ գոյութեան, կոխ ազատութեան:

Արաքսը միշտ կուռել է և զեռ շարունակում է կուռել իր հոսանքին, իր ընթացքին արդեյք զնոյ խոչնդոտների վէմ: Արաքսը այդ ժամին յեշեցնում էր ինձ հետու զինւորականին, որ պատերազմի զաշտում ազգի ու հայրենիքի ազատութեան համար արեւն է թափում մինչև վերջին շունչ . . . «Մնաս — բարեաւ, Արաքս, մնաս — բարեաւ, կեցցես, որ կարողացել ես մինչև այսօր էլ պաշտպանել ըս վեհութիւնը ճնշուած, խեղդուած զբոլթեան մէջ . . .»: Արտասուքը խեղդեց ինձ և ես արագաբայլ զիմեցի զէպի Զուլա, մօտեցայ այնտեղի զերեզմանատանը: Այգանդ զանկում են բիւզանդական ոճ ներկայացնող հայկական ճարտարապետութեան օրինակների նմոշներ, մնացորդներ . . . զերեզմանատանից բարձր ձգուած են լեռնային շղթաներ, որոնց վրա դանում են՝ մինչև այժմ էլ՝ անցեալէ հինաւորաց պատմական ամբողջ թիւաների ու վանքերի բեկորներ . . . Կէս օր էր: Մտայ Զուլա: Այս զեպը իր անկման վիճակից յեւ՝ աղբատ, կիսակործան, զեռ աւերակների մէջ պահպանել է ունեցած շքեղ անցեալի ազօտ պայծառութիւնը: Այդ օրը հիւր մնացի «բարեաւ» զիւղացու տանը, լուս հիւրասիրուեցայ, իսկ հետեալ օրը ճանապարհուեցի զէպի Զուլֆա անցնելու Արաքսատան:

Շարայարելի

ԳԻՐԿՈՐ ԲԱԼԱՍԵԱՆՅ

